

SERES Attila

**tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet**

**research fellow
Institute of History of the Hungarian Academy of Science
seres.attila@btk.mta.hu**

**HORTHY MIKLÓS, BETHLEN ISTVÁN, GÖMBÖS GYULA,
TELEKI PÁL ÉS A MAGYAR–SZOVJET KAPCSOLATOK
FORDULÓPONTJAI 1924–1941 KÖZÖTT**

*HORTHY MIKLÓS, BETHLEN ISTVÁN, GÖMBÖS GYULA,
TELEKI PÁL AND THE BURNING POINTS OF THE HUNGARIAN–
SOVIET RELATIONS BETWEEN 1924–1941*

ABSTRACT

The essay concentrates on burning points of bilateral diplomatic relations between Hungary and Soviet Union and standpoints of the Hungarian regent Horthy Miklós and prime ministers Bethlen István, Gömbös Gyula and Teleki Pál from 1924 until 1941. After World War I Hungary and Soviet Union tried to embrace their diplomatic relations in 1924, Hungarian and Soviet representatives signed up some agreements aiming to establish the legations in Budapest and Moscow, but these agreements were not codified by the Hungarian Parliament because of the resistance of most of Hungarian politicians and the reserved standpoint of Horthy. Hungary and Soviet Union embraced their diplomatic relations in 1934 finally. In 1939 Hungary and Soviet Union became neighbors, therefore according to some sources prime minister Teleki Pál propounded to conclude a non-aggression treaty with the Soviet Union. The period from 1939 to 1941 regarded as a most fruitful period of the Hungarian–Soviet relations, they concluded four economical conventions.

Kulcsszavak: Horthy Miklós, Bethlen István, Teleki Pál, magyar–szovjet kapcsolatok

Keynotes: Michael Horthy, Stephen Bethlen, Paul Teleki

1. Bevezetés

Annak rekonstruálása, hogy a két világháború közötti magyar uralkodó elit körében milyen reflexek alakultak ki a Szovjetunióval kapcsolatban, egyáltalán nem egyszerű feladat, s egy meglehetősen összetett problémakör elé állítja a kérdés elemzésére vállalkozó kutatót. Az ezzel kapcsolatos dilemmák már a rendszerváltás előtti hazai történeti irodalomban is kitapinthatók. Az ellenforradalmi rendszer nemzeti keresztény szellemiségű uralkodó elitje elutasította a kommunista eszmeiséget, ennek az elutasításnak az okait – főként az 1919. évi Tanácsköztársaság bukása és az ellenforradalmi rendszer genezise közötti korrelációból kiindulva – könnyen ki lehetett mutatni, s a két, gyökeresen eltérő belső berendezkedésű rendszer ideológiai antagonizmusa egészen a korszak végéig nyomon követhető volt. Meglehetősen nehéznek bizonyult ugyanakkor annak a másik nyilvánvaló történelmi ténynek az interpretálása, hogy az önmagát részben a tanács hatalommal szemben identifikáló magyar ellenforradalmi rendszer kormányzata később politikai és gazdasági kapcsolatokat épített ki a „bolsevizmus fő fészkének” titulált Szovjetunióval. Ennek a szembetűnő ellentmondásnak a feloldása az érzelmi töltetű motivációktól való elvonatkoztatást, egy sokkal differenciáltabb és racionálisabb megközelítést igényelt. Ennek ellenére az 1940-es évek második felétől az 1970-es évekig a hazai szerzők nagy része inkább ideológiai alapon nyúlt a témához, a két ország politikai-gazdasági kapcsolatrendszerét a szovjet külpolitika szemléleti keretéből kiindulva próbálta megvilágítani, annak 1945 utáni kliséit („békepolitika”, „népek közötti barátság”, „lefeagyverzés” stb.) alkalmazva az 1941 előtti viszonyokra, úgy, hogy magyar történészek egyáltalán nem is férhettek hozzá a kérdéskör szovjetunióbeli primer forrásaihoz. Az ekkori szakmunkákból az egyik oldalon egy, az „európai béke megőrzésére törekvő”, a kis nemzetek iránt toleráns és őszinte nagyhatalom, illetve a másik oldalon egy álságos, a bilaterális kapcsolatokat csak a szovjet állam gazdasági erőforrásainak kizsákmányolása végett kiépítő, agresszív „szovjetellenes” politikai vezetés dichotómiája rajzolódik ki.¹ Változás csak az 1980-as években megjelent szakmunkák szerzőinél tapasztalható, akik jóval körültekintőbben használták fel a rendelkezésre álló magyar forrásbázist, és tárgyilagosabban mutatták be a két ország kapcsolatrendszerét.² Addigra módosult a korszakot érintő történeti kutatások kontextusa is, hiszen az 1970-es évektől már érzékelhetővé váltak az ellenforradalmi rendszer jellegéről folytatott történészviták hatásai, amelyek nemcsak a rendszer szerkezeti felépítésének és működési struktúrájának, hanem külpolitikájának is árnyaltabb megközelítését eredményezték. Az 1990-es

évek elejétől az orosz (egykori szovjet) levéltári anyag – sajnos csak korlátozott – megnyitása lehetővé tette, hogy újabb szempontokkal gyarapítsuk az eddigi ismereteinket, és még realisabban ítélhessük meg, hogy valójában milyen volt a Szovjetunióról kialakított kép a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban.

Noha a kommunizmus elutasítása az egész korabeli magyar uralkodó politikai elit sajátja volt, a szovjet államról alkotott felfogást számos politikai, gazdasági, szociális, érzelmi és pszichés tényező is befolyásolhatta: a politikai szerepkör, az eszmei beállítódás vagy a gazdasági érdekek mentén kialakuló törésvonalak (például kormányzat kontra ellenzék, szociáldemokraták kontra fajvédők, merkantilisták kontra agráriusok stb.) jó néhány hangsúlybeli eltolódást szülhettek.³ Jelen munkánkban egy körülhatárolhatóbb személyi körnek, az ellenforradalmi rendszer négy emblemikus alakjának, Horthy Miklós kormányzónak, illetve Bethlen István, Gömbös Gyula és Teleki Pál miniszterelnököknek a Szovjetunióval kapcsolatos reflexei megértéséhez szeretnénk néhány támpontot adni. 1919-ben mind a négy politikus kiemelkedő szerepet játszott a Tanácsköztársasággal szembeni hatalmi centrumok megszervezésében, majd a tanácskormány megdöntése utáni konszolidációs folyamatban. Mindegyikük esetében ez határozta meg a világháború utáni politikai pályáivuk kiindulópontját, s a későbbiek során is ez nyomta rá a bélyegét eszmei-erkölcsi tartásukra, így a kommunizmussal szembeni averzióik nem is szorulnak különösebb magyarázatra. Tanulmányunkban elsősorban azt kívánjuk bemutatni, hogy a Szovjetunióval, illetve ezzel együtt a magyar–szovjet viszonyrendszerrel kapcsolatos konkrét döntéseiket és cselekedeteiket milyen, az adott politikai szituációból (belpolitikai erőviszonyok, nemzetközi konstelláció, gazdasági helyzet stb.) eredő tényezők befolyásolták. Gondolkodásmódjuk és motivációik megértését nagymértékben segíti, hogy hármuk életéről és politikai pályafutásáról rendelkezésünkre áll tudományos feldolgozás,⁴ illetve az ő politikai beszédek és írásaik modern kiadásban is napvilágot láttak.⁵

2. Kísérlet a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételére 1924-ben

A hazai történeti irodalomban köztudott ténynek számít, hogy 1924. szeptember 12-én, Berlinben a magyar és a szovjet kormány több hivatalos okmányt is aláírt, amelyek rendezték a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolataikat. Először egy hat cikkelyből álló egyezményt, amelyben kimondták a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét, másodszor egy tizenkét cikkelyből álló szerződést, melyben lefektették a dip-

lomáciai és kereskedelmi kapcsolattartás szabályrendszerét. Megállapodtak abban is, hogy az egyezményeket kölcsönösen ratifikálják. A magyar nemzetgyűlés azonban később nem cikkelyezte be azokat, annak ellenére, hogy a tárgyalások folyamán kifejezetten a magyar diplomácia ragaszkodott parlamenti megerősítésükhöz.⁶

Ennek a diplomáciai fiaskónak az okát a hazai történeti irodalom egyértelműen a magyar bel- és külpolitikára vezeti vissza, s alapvetően három motívumot említ meg ezzel kapcsolatban. Mindenekelőtt a főhatalmat gyakorló és a törvények szentesítésére jogosult Horthy erőteljes ellenállását, emellett a magyar politikai közvélemény jelentős részének erélyes tiltakozását, illetve az angol–szovjet viszony megromlását 1924 októberében.

Ami az első okot illeti, szükséges leszögeznünk, hogy a sorsdöntő napokból, vagyis 1924 szeptemberéből és októberéből mindössze egyetlen magyar levéltári irat ismert, amely alapján kihámozható Horthy álláspontja e kérdésben. A szeptember 17-én kelt feljegyzés az akkor vi-segrádi vadászaton tartózkodó Horthy pillanatnyi állásfoglalását rögzíti, amit a kabinetirodájának vezetőjén keresztül szóban üzent meg a kormánynak a magyar–szovjet megegyezést a magyar közvélemény számára indokoló sajtókommuniké kiadásával kapcsolatban. Ebben szó szerint a következők álltak: „[...] *A Kormányzó Úr Öfőméltósága, miként azt már előző nap jelezte, közzétételhez kifejezetten hozzájárulni nem kíván, mert úgy érzi, hogy ez az előzetes hozzájárulás őt annak idején a ratifikáció kérdésében feszélyezhetné, holott Ő ma el sem tudja képzelni a megállapodások oly tartalmát, mely őt arra készítené, hogy azokhoz hozzájáruljon. Öfőméltósága tehát – bár nem járul hozzá a közzétételhez – amennyiben a kormány diplomáciai szempontból okvetlenül szükségesnek tartja, hogy a Berlinben történtek kommuniké alakjában leszögeztessenek, a kommuniké közzététele ellen kifogást nem emel, magának azonban természetesen minden irányban szabad kezet tart fenn.*”⁷ Az egyezmények aláírása után Horthy ellenérzései a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételével szemben ez alapján nyilvánvalóan kitapinthatók, ezt az állásfoglalását mégsem lehetett automatikus vétóként értelmezni, sőt, mint azt látjuk, a kormányzó azt is kijelentette, hogy a kommuniké kiadását sem szeretné megakadályozni.

Az események láncolatának 1924 tavaszától több olyan pontja is van, amelyek szükségessé teszik az egész történet logikai és kronológiai rendbetételét. A magyar és a szovjet diplomácia között 1924 májusától több mint három hónapig tartó egyeztetések folytak arra nézve, hogy hol és milyen formában vegyék fel egymással a hivatalos tárgyalások fonalát.⁸ Az eleve elképzelhetetlen, hogy ezekről a hosszadalmas egyeztetésekről,

a magyar és a szovjet kormány közötti összeköttetés létéről, majd a tárgyalások megkezdéséről és körülményeiről Horthy ne tudott volna, s a kormány ne tájékoztatta volna minderről, illetve, hogy a megállapodás után esetleg kész tények elé akarta volna állítani. Jogosan adódik tehát a kérdés: Horthy miért nem vétózta meg a magyar–szovjet tárgyalásokat még azok megkezdése előtt, a kezdetek-kezdetén, ha eleve ellenezte a két állam közötti diplomáciai kapcsolatfelvételt? A válasz kézenfekvőnek tűnik: Horthy a magyar–szovjet kapcsolatok normalizálását ab ovo nem ellenezte, hanem az álláspontja időközben változott meg. Erre szolgál bizonyítékul Jungerth Mihály akkori revali (tallinni) követ egyik, eddig publikálatlan és egyáltalán nem ismert naplófeljegyzése is, melynek tanúsága szerint július 24-én Kánya Kálmán, a magyar részről megbízott főtárgyaló, elmondta az ekkor éppen Budapesten tartózkodó diplomatának, miszerint „[...] *Bethlennel megegyezett, s együtt voltak Horthynál, ki szintén hozzájárult ahhoz, hogy Oroszországot elismerjük, s Moszkvában követséget állítsunk fel, ők pedig nálunk állítsanak fel követséget*”.⁹ Ugyanebből a forrásból derül ki, hogy Kánya augusztus 13-án is Horthyhoz készült a magyar tárgyalási anyag egyeztetése végett.¹⁰ Horthynak a tárgyalások megkezdése előtti pártoló magatartása azt a képzetet kelthette a kormány tagjaiban, hogy a kormányzói kabinetiroda révén tolmácsolt szeptember 17-i állásfoglalás csak egy átmeneti megengedés, ezért Horthyt a szóbeli meggyőzés erejével nem is lesz nehéz rábírní az egyezmények akceptálására. A miniszterelnökről ráadásul tudható, hogy nem az a típus volt, aki könnyen meghátrált a kormányzó akarata előtt.¹¹ Figyelembe kellett venni azt is, hogy a magyar külpolitika ekkor még igen sérülékeny helyzetben volt, ezért a kormányt sokkal bonyolultabb és kényesebb nemzetközi helyzet elé állíhatta volna az egyezmények felrúgása néhány nappal a megkötésük után, mint Horthy meggyőzésének megkísérlése.

A kérdés csak az: 1924 májusa és októbere között mi befolyásolta Horthy felfogását? Nyilván számtalan érveléssel szembesülhetett pro és kontra, az érvek halmaza egymást erősíthette, vagy semlegesíthette. A kormányzót befolyásoló tényezőkkel kapcsolatban egyáltalán nem mellékes, hanem minden bizonnyal egy kulcsmozzanatot tükröző iratra bukkant rá Kolontári Attila a moszkvai kutatásai során. Az irat a Pjotr Vrangel orosz fehér emigráns tábornok budapesti összekötő tisztje, Alekszej Lampe és Horthy közötti, október 2-i beszélgetésen elhangzottakat rögzíti. A fehér emigráns tiszt leírásából kiderül, hogy kettejük találkozója egyáltalán nem formális körülmények között zajlott: Lampe egyenruhában jelent meg a kormányzói kihallgatáson, s legalább negyven percen keresztül beszéltek egymással. Horthy indulattal beszélt az

oroszbolsevikokról és általában véve a kommunizmusról, s elmondta, hogy még aznap „*nagy harc előtt áll a kérdésben*”. Lampe nem tudta eldönteni, hogy véletlenül adódott-e számára a találkozás Horthyval éppen egy döntő pillanatban, vagy maga a kormányzó tűzte ki számára ezt az időpontot, mindenesetre úgy vélte, hogy a beszélgetés folyamán a kormányzó végig valamiféle megerősítést várt tőle. Lampe meglehetősen határozott hangnemben ecsetelte, hogy milyen végzetes következményekkel jár azon országokra nézve a kommunizmus, amelyek beengedik a bolsevikokat. Mikor az emigránsok aggodalmainak adott hangot amiatt, hogy Magyarországon megjelenhetnek a bolsevikok, Horthy félbeszakította, és ingerülten leszögezte: „*Nem jönnek ide!*”¹²

Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy minden bizonytalanság mellett még ez a mozzanat sem vonta maga után automatikusan az egyezmények ratifikációja kapcsán kialakult belső küzdelem lezárulását. Mint az említett orosz levéltári forrásból kiderül, képletesen szólva, az orosz katonatiszt, illetve Bethlen és Kánya egymásnak adták a kilincset Horthynál. A hatás-ellenhatás-elve alapján semmi nem zárja ki azt, hogy a két magyar politikus ne tudta volna visszaterelni Horthyt a tárgyalások megkezdése előtti pozíciója irányába. Lampe lejegyzéséből érződik, hogy kettejük találkozása egy érzelmű töltetű, az emóciókat kölcsönösen felerősítő beszélgetést eredményezett, míg Bethlen és Kánya jóval higgadtan, nyilván észérvekkel próbált hatni a kormányzóra, ami csillapíthatta az indulatait. Ennek jele, hogy október 10-én, tehát még hetekkel a kormányzói kabinetiroda üzenete után, és napokkal Lampe látogatását követően, az akkor már a külügyi tárcát is felügyelő kormányfő előterjesztésére a Minisztertanács elfogadta az egyezmények alapján megszövegezett törvénytervezetet, és határozott arról, hogy azt nyomtassák ki és – a végleges beterjesztést megelőző, ilyenkor szokásos szakpolitikai megvitatás végett – osszák szét a Nemzetgyűlés külügyi bizottságának tagjai között.¹³ Azt, hogy a külügyi apparátus eleinte nem is számított más forogatókönyvre, mint az egyezmények elfogadására, jól érzékelteti Jungerth – kissé talán túlzó – kijelentése a berlini szovjet követség tanácsosa előtt, miszerint a Dísz téren sokan apellálnak a moszkvai követi posztra, s „*kiélezett küzdelem folyik a moszkvai misszió vezetői tiszttségének elfoglalásáért.*”¹⁴

Ami a második tényezőt illeti, a fajvédők még jóval a parlament őszi ülésszakának első napja, azaz október 7-e előtt, a parlamenten kívüli „térfélen” is igyekeztek hallatni a hangjukat. A párt vezetői 1924 szeptemberében és októberében a párt Szózat című orgánumban éles kirohanásokat intéztek a megállapodással és az azt tető alá hozó kormánnyal szemben.¹⁵ Az október 7-i, meglehetősen viharosra sikeredett parlamenti

ülés szópárbajából alaposan kivette a részét Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre is.¹⁶ Mellettük Gömbös Gyulát is azon fajvédő politikusok között találjuk, akik a berlini egyezmények ratifikációja ellen szálltak síkra: „*Ne játsszék a tűzzel [...] a magyar kormány sem. Az orosz szovjettel való megegyezés a magyar alkonyat előfutára.*”¹⁷ Nemcsak a fajvédők támadták a kormányfőt az egyezmények miatt, hanem a politikai paletta szinte mindegyik képviselője: a legitimisták és a kormányt támogató Wolff-Zichy-féle kereszténypártiak is. A parlamenti matematika szabályai alapján Bethlennek elvileg nem lett volna oka az aggodalomra, hiszen az Egységes Párt még a hét fajvédő politikus kiválása után is abszolút többséggel bírt, ráadásul a kormányfő köztudottan remek parlamenti taktikus volt. A probléma azonban sokkal súlyosabbnak bizonyult, hiszen az egyezmények elfogadásának kérdésében egyenletlenség jellemezte a kormánypárt tagságát is. Annak ellenére, hogy Bethlen igyekezett lecsillapítani a kedélyeket, az egyezmények miatt a párton belül is rendkívül erős volt az elégedetlenség: a párt kispapjai és a Viczián István-féle fajvédő tömörülés idegenkedett a Szovjetunió elismerésétől.¹⁸ Ráadásul éppen az október 7-i parlamenti vihar idején, nem a magyar–szovjet szerződés miatt ugyan, hanem belpolitikai okokból, megröppant a kormánypárt is. A sajtó megszéllőztette, hogy Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter le fog mondani, és híveivel együtt ki fog lépni az Egységes Pártból.¹⁹ Noha a szakadásra végül nem került sor, a kormánypárton belül a továbbiakban is rendkívül törekeny és feszült maradt a helyzet. Bethlen a 25 fős szociáldemokrata frakcióra sem támaszkodhatott, amely helyeselte ugyan a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételét, de ezt a kérdést is igyekezett belpolitikai síkra terelni és a kormányfő elleni támadásokra használni. A hazai történeti irodalom már rámutatott arra, hogy a kormányzó támogatására hivatkozva, Bethlen valószínűleg könnyebben maga mellé tudta volna állítani a parlament többségét.²⁰ Ez fordítva is igaz, vagyis Bethlen egységes politikai akarattal a háta mögött nyilván erőteljesebb nyomást gyakorolhatott volna a kormányzóra. A kettő között „lebegve” azonban kockázatosnak tűnhetett egy ilyen bizonytalan kimenetelű parlamenti szavazás megkísérlése.

Az események alakulását innentől befolyásolhatták az angliai, külpolitikai konzekvenciával is bíró belpolitikai történések. A magyar kormány elbizonytalanodásához, majd meghátrálásához nyilván hozzájárult az angol–szovjet viszony váratlan elhidegülése is. Az angliai események menete ráadásul kísértetiesen hasonlított a magyarországiakéhoz: az október 29-én hatalomra került konzervatív angol kormány nem terjesztette parlamenti vitára a munkáspárti elődje által a Szovjetunióval kötött

augusztus 8-i kereskedelmi szerződést, s ratifikálását nem javasolta a királynak. Az angliai kormányváltás előszele ráadásul éppen az október 7-i nemzetgyűlési vihar keltette hullámok idején vált észlelhetővé, ugyanis a munkáspárti kormányt már október 8-án leszavazták az angol parlamentben.²¹ További kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy az angliai kormányváltástól kezdve nehezedett-e közvetlen nyomás az angol konzervatív kormánykörök részéről az Anglia felé orientálódó magyar vezetésre annak érdekében, hogy az felrúgja a berlini egyezményeket. Az mindenesetre biztos, hogy a kérdés eldöntésében sokat nyomott a latba a népszövetségi kölcsönök ügyében Magyarországot pártfogoló, és azok megszerzésében közreműködő angol kormány magatartása és akaratja. Sokatmondó e tekintetben Barcza György majdani londoni magyar követ felfogása, amit ugyancsak Jungerth jegyzett fel a naplójában kicsivel később, 1926-ban: „*Anglia mindenben és mindenütt támogat* [t. i. a magyar kormányt – S. A.]. *Mi teljesen az ő vizükben evezünk. Őrájuk való tekintettel nem tehetünk egyelőre az orosz kérdésben semmit.*”²²

Érdeemes megjegyeznünk, hogy noha Bethlen az ezt követő évek során sem mondott le véglegesen a magyar–szovjet kapcsolatok normalizálásáról, a ratifikáció megghiúsulását meglehetősen sajátos módon interpretálta. Az 1920-as évek második felében ugyanis több interjúban, parlamenti beszédeiben és hivatalos nyilatkozataiban a nyilvánosság előtt szinte minden egyes alkalommal a Szovjetunióból fűtött bolsevik propagandatevékenységet tüntette fel annak egyetlen okaként, hogy a Berlinben kötött egyezmények bukásra lettek ítélve.²³ Ez azért is meglepő, mert az egyezmények aláírását követő hetekben és hónapokban, a becikkelyezést övező politikai huzavona során, ellenfelei előtt igyekezett kisebbiteni a kommunista propaganda jelentőségét, s az agitáció Magyarországra leselkedő veszélyeit az egyezmények várható diplomáciai és gazdasági előnyeivel próbálta dezavualni. Ráadásul a későbbiekben egyik bizalmas megbeszélésén, ennek szintén ellentmondva, egyértelműen a kormányzóra hárította a felelősséget.²⁴ Az előbbieken tett megállapításainkat összegezve kijelenthetjük, hogy az egyezmények ratifikációjának megghiúsulásában legalább akkora szerepet játszott Bethlen lassú elbizonytalanodása, mint Horthy ingadozó magatartása. Igaz, előbbi, a rendkívül labilis politikai háttérországga és az angliai változások ismeretében jóval többet kockáztatott az egyezmények „áterőszakolásának” megkísérlésével, mint utóbbi egy szimpla vétóval, az egyezmények „jegyelése” Bethlen részéről végső soron mind a saját politikusi imázsa, mind a politikai konszolidációs folyamat sikere szempontjából egy racionális visszalépésnek minősíthető.

3. A diplomáciai kapcsolatok felvétele 1934-ben

A magyar történeti irodalomban már szép számmal jelentek meg olyan feldolgozások, amelyek a Magyarország és Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvételének nemzetközi hátterét, előkészítésének mozgatórugóit és eseménytörténetét tárták fel.²⁵ Az 1934. január–februári római tárgyalásokat előkészítő megbeszélések kulcsmozzanata a kormányzó álláspontjának a tisztázása lehetett, hiszen mint említettük, 1924-ben az ő negatív viszonyulása nagymértékben meghatározta a ratifikáció körüli huzavona végkifejletét. 1934-ben azonban Horthy egészen más magatartást tanúsított. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon milyen tényezők oldották korábbi merevségét, akkor mindenképp előtt a nemzetközi életben bekövetkező, s akkorra már mindenki számára érzékelhető elmozdulásokat kell aláhúznunk. A számos mozzanat közül csak azt említenénk meg, hogy Hitler hatalomra kerülése után a Szovjetunió fokozatosan átállt az európai status quót erősítő nagyhatalmak oldalára, s 1933–1934 fordulójára végleg kikristályosodott, hogy a szovjet külpolitika inkább a revízióellenes erők táborát vezető Franciaországhoz kezd húzni. Ez óriási veszélyeket rejtett magában Magyarország regionális mozgásterét illetően. 1933 folyamán a Szovjetunió gazdasági megizmosodása, vagy a bolsevik rendszer konszolidációja Horthy számára is nyilvánvalóvá vált. Az akkor még a balti államokba is akkreditált helsinki követ, a már említett Jungerth Mihály naplójában nem egy alkalommal találunk bejegyzést arra, hogy Horthy audiencián fogadta őt, s így közvetlenül tudta tájékoztatni a kormányzót a Szovjetuniót érintő aktuális kérdésekről. A diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt, 1933. április 3-án került sor egy négyszemközti, több mint egyórás meghallgatásra, amelyen aktuális külpolitikai kérdések is szóba kerültek, így a szovjet–angol és a szovjet–német viszony. Jungerth felhívta Horthy figyelmét arra, hogy 1931–1932 folyamán javultak a szovjet kormány nemzetközi pozíciói, s a Kreml „kímélettel kezeli” Magyarországot. Tájékoztatta a kormányzót arról is, hogy szovjet diplomaták előtt gyakran hangoztatta: a magyar kormány nem törődik a Szovjetunió belső viszonyaival, sőt, már kimutatta az együttműködés iránti szándékát, amit a magyarországi Tanácsköztársaság emlékei „egyelőre” nem tesznek lehetővé. Jungerth naplóbejegyzése szerint „*Horthy helyeselte az ügy kezelésének ezt a módját*”.²⁶

A magyar és a szovjet fél között közvetítő, illetve a február 6-i római megállapodás tető alá hozását a háttérből egyengető olasz diplomácia budapesti rezidensének jelentései némi betekintést engednek az események későbbi menetébe. 1933. december 9-én Gömbös arról panaszkor-

dott Ascanio Colonna olasz követ előtt, hogy Horthy meggyőzése a Szovjetunió elismerésének szükségességéről valószínűleg nehézségekkel jár majd. Colonna ugyanazon a napon kelt másik táviratában már arról értesítette Mussolinit, hogy Kánya Kálmán külügyminiszter – aki közvetlenül a Horthyval folytatott megbeszélése után kereste fel őt – elmondta: Horthy, figyelembe véve Mussolini „megfontolásait” és a magyar kormánynak adott tanácsait, nem ragaszkodik tovább a Szovjetunió elismerését illető ellenvéleményéhez.²⁷ Horthy „jobb belátásra térítésében” a fő érdemet valószínűleg Kányának kell tulajdonítanunk, aki Muscolinira hivatkozva kifejtette a kormányzó előtt: már minden nagyobb állam és számos kisebb ország is elismerte a Szovjetuniót. Minden jel szerint, folytatta, a Szovjetunió és a kisantant államai közötti kapcsolatok hivatalos rangra emelése csak idő kérdése, Magyarországnak pedig meg kell előznie ebben a Kisantantot.²⁸ Jelzésértékű volt az is, hogy később, már a római tárgyalások idején, éppen a kormányzó volt az, aki 1934. február 3. után kimozdította a tárgyalásokat a holtpontról. Jungerth naplójából tudjuk ugyanis, hogy Kánya a kérdéssel foglalkozó kormányzótanácson *„úgy állította be a dolgot, hogy feladja a további küzdelmet”*, mire – feltehetőleg nem kis meglepetést keltve – *„maga a kormányzó jelentette ki erre, hogyha már megkezdük, akkor csináljuk meg. O már erre van most beállítva”*.²⁹

Nem tartjuk kizártnak, hogy Horthy nézőpontját befolyásolta kisebbik fia, az ekkoriban pénzügyi szakemberként tevékenykedő ifj. Horthy Miklós is. A kisebbik Horthy-fiú ugyanis 1928–1939 között az Angol–Magyar Bank vezetésében töltött be különféle vezető tisztségeket. Ez a bank a legerőteljesebben lobbizott a kormányzatnál annak érdekében, hogy hárítsa el a Szovjetunióval folytatott kereskedelmi kapcsolatok előtt álló politikai akadályokat, és tegye lehetővé a magyar cégek számára a szovjet piacra való bejutást. Ifj. Horthy Miklós emellett az Angol–Magyar Bank érdekeltségébe tartozó, 1933-ban alakult Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. ügyvezető igazgatói székét is elfoglalta a cég alapításától kezdve. A cég különféle mezőgazdasági termékeket, elsősorban élőállatokat (szarvasmarhát, lovat) exportált a közel- és középkeleti országokba.³⁰ Legfőképpen Iránban igyekezett megvetni a lábát, amihez – a szovjet területeken keresztülhaladó tranzitforgalom miatt – elengedhetlenné vált a cég kereskedelmi kapcsolatrendszerének továbbfejlesztése a Szovjetunió felé is, de a lovak exportja terén az egykori orosz területek és a közép-ázsiai szovjet tagköztársaságok is potenciális felvevőpiacként jöhettek számításba.³¹ Az orosz levéltári forrásokban később, 1935–1936 folyamán többször is találkozunk a kisebbik Horthy-fiú nevével és cégével. A szovjet követjelentésekben úgy fogalmaztak,

hogy az ifjabbik Horthy névvel fémjelzett üzleti vállalkozások a szovjet piac monopolizálására törekszenek.³² Nem mellékes szempont az sem, hogy a kereskedelmi együttműködés gondolata Horthytól sem volt idegen. A kormányzót láthatólag élénken foglalkoztatta a dunai folyami flottilla sorsa. Azt vallotta, hogy a kelet, így a Szovjetunió felé irányuló magyar külkereskedelem élénkítéséhez jobban ki kellene használni a dunai szállítási útvonalat. Alekszandr Bekzadjan budapesti szovjet követ egyszer szó szerint úgy fogalmazott, hogy Horthy „*ennek a rögeszmének a rabja*”.³³ Horthy álláspontjának megváltozásában tehát több motívum is szerepet játszott. Az európai politikai konstelláció mindenki által észlelhető módosulása, az erőteljes olasz nyomás, s feltehetőleg fia lobbija arra készítette, hogy ne ellenezze a szinte már megkerülhetetlen diplomáciai kapcsolatfelvételt. Minden jel arra utal emellett, hogy az ebből származó politikai előnyöket és kereskedelmi preferenciákat maga is felismerte, s a magyar–szovjet vízi (folyami, tengeri) szállítmányozási együttműködésben rejlő lehetőségek kiaknázását fontosnak és előnyösnek tartotta.

Mint arra már utaltunk, Gömbös Gyula miniszterelnök, a politikai pályafutásának kezdetén, ugyancsak a magyar–szovjet diplomáciai viszony kérlelhetetlen ellenfelének bizonyult. Úgy tűnik, hogy a Szovjetunióval kapcsolatos látásmódjában a döntő fordulatot az 1933. október 20–25. közötti ankarai útja hozta meg.³⁴ Ekkor számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a belső konszolidációján már átesett, s az európai pozícióit folyamatosan stabilizáló, földrésznyi szovjet állam – részben a Törökországra gyakorolt erőteljes befolyása révén – egyre markánsabb jelenlétet követel magának a Balkánon, és azon keresztül Közép-Kelet-Európában. A korábbi európai erőviszonyok megbillenésének és lassú átrendeződésének konstatálása, illetve a még mindig Magyarország legfőbb szövetségésének számító olasz külpolitika kifejezett akarata is hozzájárult ahhoz, hogy Gömbös ügyes diplomáciai sakkhúzással, a Kisantant államait megelőzve, törlessze a magyar külpolitika régóta fennálló adósságát: a bilaterális politikai kapcsolatokat rendezését a Szovjetunióval.

A Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele után a kormányfő kényszerpályán mozgott: nem tehetett mást, mint azt, hogy a magyar–szovjet viszonyban előállott újszerű helyzet elszánt védelmezőjévé válik. A diplomáciai kapcsolatok felvételét támogató és ellenző érvek, ellenérvek már rögtön, alig egy-két nappal a hivatalos bejelentés után körvonalazódni kezdtek. A gazdasági szférát reprezentáló tekintélyes vezetők, a szociáldemokraták, illetve neves politikai közszereplők, köztük Bethlen István,³⁵ úgy vélték, hogy a magyar diplomácia racionálisan cselekedett, s látható jelét adta annak, hogy az ország külpolitikai érdekeit a belpolitikai jellegű aggodalmak fölé tudja emel-

ni.³⁶ Február 8-án a Nemzeti Egység Pártjának (NEP) szűk vezető köre a párt klubhelyiségében értekezletet tartott, azzal a céllal, hogy a kormányt támogató egységes elvi álláspontot foglaljanak el ebben a kérdésben. Mivel jelenlegi ismereteink szerint az értekezleten történekről nem maradt fenn primer forrás (jegyzőkönyv, feljegyzés),³⁷ így csak a sajtóba kiszivárgott információk, egyes napilapok tudósításai alapján konstatálható, hogy Kánya és Gömbös kifejtették azokat az indokokat, amelyek miatt a kormány elismerte a Szovjetuniót.³⁸ Az értekezlet után Sztranyavszky Sándor pártelnök nyilatkozott a sajtónak, s összegezte az ott elhangzottakat és ezzel együtt a kormány érveit.³⁹ Gömbösnek a párt február 8-i, szűk körű és nem nyilvános értekezletén elhangzott beszédének szövegére nem bukkantunk rá. Sztranyavszky nyilatkozata mellett ő csak egy lakonikus megjegyzést tett a Magyarország című napilap munkatársának, mely szerint a magyar–szovjet diplomáciai képviselők felállítására egy ideig nem kerülhet sor. Gömbös részt vett a Képviselőház és a Felsőház külügyi bizottságának ülésein is, igaz, ő maga nem szólalt fel, a kormány érveit csak a külügyminiszter ismertette. A Képviselőház külügyi bizottságának vitája előtt a 8 Órai Újság tudósítója megkérdezte tőle, hogy „*mi a véleménye a keresztény és liberális pártok aggodalmairól, miszerint a Szovjetunió elismerése után, félteni lehetne azt a nemzeti gondolatot, amelynek megerősítésén a Gömbös-kormány annyi eredménnyel munkálkodik*”. A miniszterelnök azonban ismét csak szűkszavúan nyilatkozott: „*Kacagni való ez a beállítás! Mindössze ennyi a nyilatkozatom, amellyel ezekre a felvetésekre válaszolni kívánok*”.⁴⁰ (A későbbiekre való tekintettel talán itt érdemes megjegyeznünk, hogy a Felsőház külügyi bizottságának Teleki Pál is tagja volt, és ő sem emelt kifogást a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvétele ellen.)⁴¹ A miniszterelnök később, a külügyi tárca 1935. évi költségvetésének parlamenti vitájában Fábián Béla liberális képviselőnek a következőképpen indokolta a döntést: „*Oroszországgal [...] mi nem szövetséget kötöttünk, mi csak felvettük a diplomáciai érintkezést. Tettük ezt azért, mert reálpolitikailag így ítéltük meg a helyzetet, és mert alig van Európában számottevő állam, amely Oroszországgal a diplomáciai érintkezést ne vette volna fel!*”⁴²

Két olyan dokumentum ismert, amelyek szovjet diplomaták és Gömbös közötti találkozókon elhangzottakat örökítenek meg. A miniszterelnök mindkét beszélgetésen a magyar–szovjet kapcsolatok őszinte hívének állította be magát, de mind Adolf Petrovskij ideiglenes budapesti követ, mind Alekszandr Bekzadjan állandó követ némi malíciával viszonyult kijelentéseihez. 1934 áprilisában, az ideiglenes szovjet követtel folytatott eszmecseréjén Gömbös például dicsérte Sztálint. A döntően a Szovjetunió agrárviszonyairól folytatott beszélgetést Gömbös azzal a –

Petrovskij által „mélyenszántónak” karikírozott – megállapítással zárta, hogy beszélgetőpartnere nyilván a szovjet rendszer lelkes híve, mire Petrovskij kifejtette neki: e tekintetben nem különbözik a Szovjetunió többi 160 millió lakosától. A kétoldalú kapcsolatokat érintő, húsbavágó kérdések közül a magyar kormányfő mindössze a kereskedelmi kapcsolatok kérdését említette meg.⁴³ A Bekzadjannal folytatott 1935. januári beszélgetésen sem esett szó érdemi kérdésekről. Gömbös – legalábbis a követ beszámolója szerint – magasztalni kezdte Lenint, mint zseniális államférfit, aki a béke sorsáról már a háború alatt döntött, és egy új, békés államot sikerült teremtenie a káoszból. Még azt is hozzáfűzte, hogy kisebb könyvtárra valót gyűjtött össze Lenin könyveiből, amelyeket szabadidejében olvas. Lenin zsenialitásának méltatását Gömbös azzal a „felfedezéssel” fejezte be, hogy csakúgy, mint a magyarok esetében, Lenin ereiben is tatár vér csörgedezett.⁴⁴

4. A Szovjetunió kelet-európai térnyerése 1939–1941 között

A történeti feldolgozásokból meglehetősen ambivalens kép rajzolódik ki azzal kapcsolatban, hogy Teleki Pál második miniszterelnöksége idején milyen politikai vonalvezetést követett a Szovjetunióval szemben, és miként reagált a Szovjetunió egyre erőteljesebb kelet-európai térnyerésére. Egyrészt gyakran bukkanhatunk arra a már-már közhelyszerű megállapításra, miszerint 1939–1940 folyamán Teleki a Romániával szembeni magyar területi igények érvényesítése során nem kívánt együttműködni a Szovjetunióval. Ennek oka eszerint abban rejlik, hogy ő már 1939 őszén is meg volt győződve arról, hogy a tartós rendezést Kelet-Európában a nyugati (angolszász) hatalmak közreműködése nélkül nem lehet elérni, ugyanakkor megítélése szerint az angolok csak akkor tanúsítanak megértést Magyarország revíziós törekvései iránt, ha a Szovjetunióval vagy Németországgal való cinkosság gyanúja elkerülhető.⁴⁵ Másrészt tudjuk: C. A. Macartney brit történész 1961-ben felvetette, hogy Telekiben 1940 őszére már egy magyar–szovjet megnemtámadási egyezmény terve is „megérett”. Ennek az adatnak a kizárólagos forrása Esterházy Móric egykori miniszterelnök volt, aki gyermekkorától fogva ismerte Telekit, s mindvégig kiváló kapcsolatokat ápolt vele. Az 1944–1945 után emigrációba kényszerülő Esterházy szóbeli információi alapján Macartney azt írta: Telekit – miután 1940. november 20-án, Bécsben aláírta Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásáról szóló jegyzőkönyvet – foglalkoztatni kezdte az a gondolat, hogy megnemtámadási egyezményt kössön a Szovjetunióval. A kormányfő

szándékát nem sokkal később Horthy Miklós kormányzó vétőzta meg, aki állítólag újévre azt üzenté Telekinek, hogy semmiképpen nem járulna hozzá a Szovjetunióval kötendő egyezményhez.⁴⁶

Hangsúlyozni kívánjuk: annak alátámasztására, hogy 1940 őszén Teleki felvetette volna Horthy előtt a magyar–szovjet megnemtámadási egyezmény ötletét, egyelőre semmilyen írott forrással nem rendelkezünk.⁴⁷ Ha azonban hihetünk Esterházy szóbeli, az eseményeket utólag visszaidéző információjának, és elfogadjuk a fentebbi összefüggéseket, akkor azt mondhatjuk: 1939–1940 fordulóján és 1940 nyarán Teleki Erdély kérdésében még elzárkózott a Szovjetunióval történő együttműködéstől, míg 1940 őszén már akár a Moszkvával való nagy horderejű politikai megállapodásig is kész lett volna elmenni annak érdekében, hogy egy német–szovjet háború esetére biztosítsa az ország semlegességét és a háborúból való kívülmaradását.

A moszkvai magyar követség egyik jelentése szerint az egyezmény gondolata már 1939 őszén sem állt oly távol a magyar kormánytól. 1939. október 25-én Kristóffy József moszkvai magyar követ, megbízólevele átadásának napján óvatosan felvetette a szovjet vezetők előtt, hogy a két állam egy későbbi időpontban kössön „írásbeli megállapodást”, amely a „jószomszédi viszonyt szabályozná”. Kristóffy a felettesének elküldött jelentésében hozzáfűzte még, hogy többet nem tér vissza a témára, hanem megvárja, hogy a szovjet diplomácia kezdeményezzen tárgyalásokat róla.⁴⁸ Ezt Csáky elfogadta, amit az ügy szempontjából akár végzetesnek is tekinthetünk, hiszen a szovjet külügyi vezetés is ugyanilyen kívárási álláspontra helyezkedett, s a magyar fél további iniciatívájától tette függővé az érdemi lépések megtételét.⁴⁹ Talán az sem lehet mellékes, hogy 1940. augusztus 23-án, tehát még a második bécsi döntés előtt, Csáky arra utasította Kristóffy: tudakolja meg, a szovjet kormány milyen feltételek mellett adna el Magyarországnak számára a légierejének megerősítéséhez szükséges fegyverzetet: bombázó- és vadászpilóta gépeket.⁵⁰ Kristóffy 1939. októberi javaslata a szovjet vezetőknek és az 1940. augusztusi fegyvervásárlási szándék különös bizonyítékai a kormány, és nyilván Teleki tapogatózásának a Szovjetunió felé.

Teleki Szovjetunió-politikájának leginkább elgondolkodtató mozzanata azonban Nyikolaj Saronov budapesti szovjet követ és Bethlen István 1940. szeptember 13-án folytatott bizalmas beszélgetése lehet. Az eszmecserét rögzítő jelentésre moszkvai kutatásaink során, az az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárában bukkantunk rá. A találkozó jelentőségét mutatja, hogy az arról szóló jelentését Saronov, szovjet diplomáciai terminológia szerint „különleges dossziéba” (oroszul: „oszo-baja papka”) zárva juttatta el Molotovnak, ami azt jelentette, hogy az ab-

ban foglaltak megismerésére kizárólag a külügyi népbiztos volt hivattott.⁵¹ A dokumentum tanúsága szerint Bethlen felesége szeptember 9-én telefonon felhívta Saronovot, és arra kérte, hogy menjen el hozzájuk reggelire, mert a férje nagyon szeretne megismerkedni vele.

A találkozó szeptember 13-án jött létre, és rajtuk kívül senki más nem vett részt azon. A beszélgetés elején Bethlen elmondta: azért akart Saronovval találkozni, hogy nyíltan ismertethesse vele Erdéllyel kapcsolatos nézeteit. Bethlen kifejtette: a bécsi döntéssel Németország a saját érdekében becsapta Magyarországot, ami abból is látszik, hogy a határvonal meghúzásánál sem az etnográfiai, sem a gazdasági szempontokat nem vette figyelembe. A Magyarországnak juttatott terület nemcsak gazdasági jelentőséggel nem bír, hanem stratégiai helyzete is rendkívül előnytelen Magyarországra nézve. Az egykori miniszterelnök úgy vélte: Hitler szilárdan eltökélte, hogy Romániát a gyarmatává teszi, de Németország ilyen nagymértékű expanziója sem Budapestnek, sem Moszkvának nem áll érdekében. Bethlen gondolatmenetének központi motívuma az volt, hogy Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai normálisak, a magyar és az orosz nép között a történelem folyamán nem voltak különösebb konfliktusok, ugyanakkor Németország hatalmi ambíciói veszélyt jelentenek Magyarországra nézve. Bethlen szerint ezért Budapest egyetlen helyes politikája az, hajó viszonyt ápol Moszkvával. Két figyelemreméltó kijelentést tett még a volt miniszterelnök. Egyrészt kijelentette, hogy nem bízik a tengely tartósságában, másrészt hangsúlyozta azon meggyőződését, hogy a Romániának átadott augusztus 19-i és 29-i jegyzékekkel a szovjet kormány a jó viszonyát kívánta demonstrálni Magyarország felé, és a Romániára gyakorolt nyomással Magyarország javára kívánta billenteni a magyar–román területi vitát. Végül *„még egyszer kijelentette, hogy ma nyíltan el szeretne volna mondani azt, amit a nem rövidlátó magyarok gondolnak, azon ország képviselőjének, amellyel Magyarország jó viszonyra törekszik, és amellyel jó viszonyt kell ápolnia, s amely egyedül képes arra, hogy elhárítsa azt a Magyarországra leselkedő veszélyt, amit csak egy erős szomszéd megléte jelent.”* Az eset után maga Saronov is sokat tündöhetett, hiszen legépelte jelentését utólag kézírással kiegészítette, s úgy küldte el Molotovnak. Magunk Bethlen közléseit egy óvatos, nem hivatalos csatornákon keresztül történő puhatolózásnak tartjuk, amely konkrét eredménnyel nem járt, hiszen Saronovnak a német–szovjet szövetség szilárdságába vetett hite kissé elbizonytalaníthatta Bethlent. Mivel a szovjet követ tudomására jutott, hogy a döntőbírósi egyezmény után Bethlen konzultált Telekivel, bizonyos volt benne, hogy előbbi egyeztetette közlendőjét a miniszterelnökkel. Mi magunk sem tartjuk valószínűnek, hogy Bethlen a „saját szakállára” cselekedett volna, s teljesen öncélúan fejtette

volna ki a Magyarország mozgásterét újszerű megvilágításba helyező gondolatait, hiszen a beszélgetés folyamán állandóan a magyar politikai elit „angolbarát köreire” hivatkozott. Ráadásul mind Bethlen István, mind Teleki Pál biográfusa megállapítja: annak ellenére, hogy az egykori és a regnáló miniszterelnök nézetei belpolitikai kérdésekben eltértek, külpolitikai kérdésekben folyamatosan egyeztettek egymással.⁵²

1939 szeptemberétől Magyarország a kelet-közép-európai régió sorát leginkább befolyásoló két nagyhatalommal, Németországgal és a Szovjetunióval is közvetlenül szomszédos lett. Ez az állapot kissé emlékeztethette a magyar vezetőket a két világháború közötti Lengyelország besorozottságára, amit a lengyel diplomácia az 1930-as években egyfajta lavírozó magatartással próbált ellentételezni. A kiegyensúlyozott viszony ápolása a Szovjetunióval ezért mindenképpen racionális politika volt, s Teleki, ahol lehetett, igyekezett tágítani a két ország közötti „csatornákat”. Tény például, hogy az 1940 kora ősztől 1941 kora tavaszáig tartó rövid, mintegy féléves időszakban, tehát még Teleki miniszterelnöksége idején, Magyarország és a Szovjetunió egy sor bilaterális nemzetközi egyezményt kötött egymással, többet, mint az azt megelőző két évtizedben összesen. Az államközi megállapodások rendszerének első két eleme az 1940. szeptember 3-án parafáit kereskedelmi és hajózási szerződés, valamint a hozzá szervesen kapcsolódó áruforgalmi és fizetési egyezmény volt. A fentieket a kereskedelmi forgalom megindulásának alapvető infrastrukturális feltételeit megteremtő megállapodások követték, így az 1941. február 4-i postaforgalmi, majd a március 1-i vasútforgalmi egyezmény.

5. Összegzés

Az uralkodó elit általunk vizsgált legfelső személyi köre, Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István, Gömbös Gyula és Teleki Pál miniszterelnök az 1924–1941 közötti időszak különböző külpolitikai és belpolitikai relációiban eltérően viszonyult a magyar–szovjet államközi kapcsolatok kiépítésének és fejlesztésének szükségességéhez. Összességében megállapíthatjuk, hogy miniszterelnökségük idején Bethlen, Gömbös és Teleki alapvetően pragmatikusan reagáltak azokra a nemzetközi mozgásokra, amelyek a Szovjetunió külpolitikai törekvéseit előtérbe helyezték. Az ellenforradalmi korszak négy emblematis alakja közül a „legengedetlenebb” magatartást talán Horthy tanúsította e kérdésben, bár mint láthatuk, ő sem volt mindig rugalmatlan, sőt, 1934-ben éppen az ő állásfoglalása járult hozzá ahhoz, hogy a magyar–szovjet diplomáciai tárgyalások kimozduljanak a holtpontról. Úgy véljük ezért, hogy a „szovjetellenes-

ség” önmagában véve elég tágan értelmezhető kategória, bizonyos pszichés vagy érzelmi tartalmat tulajdoníthatunk neki, de semmiképpen sem alkalmas a korabeli magyar uralkodó elit komplex külpolitikai nézetrendszerének jellemzésére és leírására, s nem visz közelebb a korabeli politikai elit külpolitikai döntéseinek, motivációinak megértéséhez.

JEGYZETEK

1. Erre lásd például: Lukács János (1945): Magyar–oroszl kapcsolatok 1914 óta. Officina Kiadó. Budapest. (Officina új sorozat). Búzás József (1955): A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1919–1938. Századok. 1955. 4–5. szám. 588–633. old. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. kötet. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. (1959). Szerkesztette: Nemes Dezső–Karsai Elek. Szikra. Budapest. 1959. Juhász Gyula (1968): A két világháború közötti szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez. In: A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülészsaka. (Szerkesztő nélkül.) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Budapest. 360–377. old. Dolmányos István (1966): A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939). Valóság. 1966. 1. szám. 73–85. old. Péter János (1979): A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941. Kossuth Kiadó. Budapest. Érdemes megjegyezni, hogy Péter János egykori külügyminiszter könyve megírásához szovjet levéltári forrásokat is felhasznált, ezekhez diplomáciai úton jutott hozzá. Alapvetően ebbe a vonulatba illeszthető Máté István tanulmánya is. Máté István (1986): Adalékok a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, különös tekintettel az 1934–1939 közötti időszakra. Clio Fialat Kutatók Közleményei. 1986. 2. szám. 229–295. old. Egészen más szemléletet tükröz ugyanakkor Gellért Andor tanulmánya, amely a Münchenben megjelenő Új Látóhatár című emigráns lapban látott napvilágot. Gellért Andor (1975): Magyar diplomaták Moszkvában. A magyar–szovjet viszony a moszkvai magyar királyi követség titkos jelentései tükrében. Új Látóhatár. 1975. 1. szám. 17–37. old.
2. Mindenekelőtt Pritz Pál mind a mai napig mérvadó munkáját említjük meg. Pritz Pál (1982): Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest. 141–149. old. Juhász Gyula nézőpontja az idők során finomodott, diplomáciatörténeti szintézisének első kiadását kétszer is átdolgozta, s a harmadik kiadásban már korántsem kapott akkora hangsúlyt a „szovjetellenesség” motívuma. Juhász Gyula (1988): Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik kiadás. Kossuth Kiadó. Budapest. (Lásd a vonatkozó részeket).
3. A kérdés megragadására már kísérletet tett Nagy Péter Tibor. Lásd: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. Eszmélet. 8. szám (1991). 71–80. old.

4. Gergely Jenő (2001): Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó. Budapest. Thomas Sakmyster (2001): Admirális fehér lovon. Horthy Miklós. 1918–1944. Helikon Kiadó. Budapest. Romsics Ignác (2005): Bethlen István. Politikai életrajz. Második, átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó. Budapest. Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. Osiris Kiadó. Budapest.
5. Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Romsics Ignác (2000). Osiris Kiadó. Budapest. Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Ablonczy Balázs (2000). Osiris Kiadó. Budapest. Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerkesztette: Vonyó József (2004). Osiris Kiadó. Budapest.
6. A témát magyar és orosz források alapján a legteljesebben feldolgozta Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok. 1920–1941. Napvilág Kiadó. Budapest. (Politikatörténeti Füzetek. XXXI.) 56–83. old.
7. Wodianer Rudolf feljegyzése a Bartha Richárddal, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével folytatott telefonbeszélgetéséről. Budapest, 1924. szeptember 17. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., res. pol. szám nélkül (206. fol.)
8. Ezekről lásd Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő. 11-15. old.
9. Jungerth Mihály 1924. július 31-i naplóbejegyzése. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL), 972. f., 4. ö. e., 21. fol. (Jungerth 1933-ban vette fel az Arnóthy vezetéknévét.)
10. Jungerth 1924. augusztus 11-i naplóbejegyzése. Uo. 76. fol.
11. Romsics (2005): 258. old.
12. Kolontári (2009): 76. old.
13. Bethlen István miniszterelnök és külügyminiszter előterjesztése a Minisztertanácsnak. Budapest, 1924. október 10. előtt. MNL OL, K 64, 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 1071/1924. adm. res. sz., (549–558. fol.) Az előterjesztésen nem szerepel pontos dátum, csak a hónap neve van feltüntetve, a törvényjavaslat fedlapján olvasható kézírásos feljegyzésből derül ki, hogy azt a Minisztertanács az október 10-i ülésén tárgyalta és fogadta el. Lásd: uo. 1125/1924. adm. res. sz. (560–585. fol.) Az október 10-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve sajnos nem maradt az utókorra. A vaskos aktában emellett található még egy boríték, melynek felirata egyértelműen arra ad utasítást, hogy a Minisztertanács által már elfogadott szövegtervezetet nyomtassák ki és osszák szét a külügyi bizottság tagjai között.
14. Sz. I. Brodovszkij berlini követségi tanácsos jelentése M. M. Litvinov külügyi népbiztos-helyettesnek. Berlin, 1924. szeptember 23. Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii (AVP RF), f. 04. op. 11. p. 67. gy. 938. 1. 49.
15. Pritz Pál (1995): Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat. Budapest. 189–191. old.
16. Az 1922. június hó 16-ra hirdetett Nemzetgyűlés naplója. XXVI. kötet. (1924). Budapest. 17–29. old.
17. Cegléd közönsége szeretettel ünnepelte a keresztény magyarság vezéreit. Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre, Friedich István, Eckhardt Tibor és Ulain Ferenc Lendvai István beszámolóján. Szózat, 1924. szeptember 30. 3. old.

18. Bethlen lekötötte magát az orosz–magyar szerződés végrehajtásához. Pesti Napló, 1924. október 8. 1. old.
19. Kormánypártválság, kabinetválság és parlamenti válság küszöbén. Nagyatádi kilépni készül híveivel az egységes pártból. Pesti Napló, 1924. október 9. 1–2. old.
20. Romsics (2005): 258. old.
21. Surányi Róbert (1993): A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924). Akadémiai Kiadó. Budapest. 194–210. old.
22. Jungerth 1926. november 13-i naplóbejegyzése. PSZL, 972. f., 4. ö. e., 283. fol.
23. Lásd például: Bethlen: „Stresemann politikáját kell követnünk”. A miniszterelnök nyilatkozott Magyarország külpolitikai helyzetének javulásáról. Pesti Napló, 1927. március 4. 1–3. old. Corrado Rossi: Bethlen érdekes nyilatkozatai a magyar trónkérdésről, Mussoliniról, a fascizmusról, az osztályok együttműködéséről és a szovjetpropagandáról. Nemzeti Újság, 1927. április 8. 1–2. old.
24. Romsics (2005): 258. old.
25. A téma legteljesebb, magyar és orosz forrásokra támaszkodó önálló feldolgozását lásd Kolontári (2009): 117–147.
26. Jungerth 1933. április 3-i naplóbejegyzése. PSZL, 972. f., 5. ö. e., 20–25. fol.
27. A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös-kormány időszakában). 1932–1936. Szerkesztette: Réti György (2003). Fischer György. Budapest. 131. old.
28. Uo. 130. old.
29. Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sipos Péter–Szűcs László (1989). Zrínyi Kiadó Budapest. (Sisak és cylinder). 99. old.
30. Feljegyzés a Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. alapításáról és tevékenységi köréről. Budapest, 1933. március 4. MOL, Z 96, 66. cs., 85. t., 4367/I. sz.
31. A Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1935. május 16. Uo. 4367/VII. sz.
32. Sz. M. Mirnij budapesti követségi első titkár jelentése B. D. Rozenblumnak, a Külügyi Népbiztosság Gazdasági Osztálya vezetőjének. Budapest, 1936. augusztus 16. AVPRF, f. 010. op. 11. p. 68. gy. 30. 118–119.
33. A. Bekzadjan budapesti követ jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek. Budapest, 1935. január 26. AVP RF, f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32.1. 3–12. A dokumentum magyarul megjelent: Seres Attila (2007): A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 2007. 240–247. old. (Az idézett irat Bekzadjan egyik összefoglaló jelentése, melyben nem rögzíti, hogy pontosan mely napon találkozott Gömbössel).
34. Az ankarai útról lásd Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 108–111. old.
35. Gróf Bethlen István: A magyar–orosz egyezmény sikere a kormánynak. A gazdasági élet vezetői nyilatkoznak a diplomáciai kapcsolat felvételéről. 8 Órai Újság, 1934. február 8. 3–4. old.

36. Meglepetésszerűen állították helyre Oroszország és Magyarország között a diplomáciai viszonyt. *Nemzeti Újság*, 1934. február 7. 3. old.
37. A NEP iratait lásd: Gömbös pártja. *A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939)*. Szerkesztette: Vonyó József (1998). Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. (Dialóg Campus szakkönyvek).
38. Tudomásul vette az orosz szerződést az egységespárt bizalmasnak nyilvánított értekezlete. *Magyarország*, 1934. február 9. 14. old.
39. A Nemzeti Egység Pártja egyhangúan Oroszország diplomáciai elismerése mellett. *Budapesti Hírlap*, 1934. február 9. 5. old.
40. A magyar–orosz megegyezés a képviselőház külügyi bizottságában. „A diplomáciai megegyezés nem módosítja a bolsevizmussal szemben elfoglalt elutasító magatartásunkat”. *8 Órai Újság*, 1934. február 11. 5. old.
41. A felsőház külügyi bizottsága tudomásul vette a magyar–orosz diplomáciai viszony helyreállítását. *Pesti Hírlap*, 1934. február 13. 8. old.
42. Az 1935. április hó 27-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. kötet. (1935). Budapest. 104. old.
43. Dokumenti vnyesnej polityiki SZSZSZR. Tom XVII. 1 janvarja–31 gyekabrja 1934 g. Glavnij redaktor: Gromiko, Andrej (1971). *Minyisztversztvo Inosztrannih Gyel SZSZSZR*, Moszkva. 266–270. old.
44. A. Bekzadjan budapesti követ jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek. Budapest, 1935. január 26. AVP RF, f. 010. op. 10. p. 50. gy. 32.1. 3–12.
45. Czettler Antal (1997): *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Magvető Kiadó. Budapest. 72. old.
46. Macartney, Carlile Aylmer (1993): *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*. Occidental Press Kiadó. Budapest. 274–275. old.
47. Nyilvánvalóan az ehhez hasonló bizonytalan és elszigetelt információk is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a magyar történeti tudat mind a mai napig megőrizte azt a még 1940–1941-ből eredő, korabeli budapesti diplomáciai körökben és a sajtóban elterjedt vélekedést, miszerint Budapest és Moszkva között talán kötöttett egy Romániával szembeni titkos politikai vagy katonai alku az 1940 augusztusa-szeptembere utáni román állam maradékainak (Moldva, Duna-delta, Dél-Erdély) felosztására. Erre lásd: Tofik Iszlámov (1994): *Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt*. *Múltunk*. 1994. 1–2. szám. 37. old.
48. A moszkvai magyar követség jelentései. 1935–1941. Szerkesztette: Peter Pastor (1992). *Századvég Kiadó*. Budapest. (Politika). 196–198. old.
49. V. P. Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes feljegyzése a Kristóffy József moszkvai magyar követtel folytatott megbeszéléséről megbízólevelének átadása alkalmával. Moszkva, 1939. október 25. AVP RF, f. 06. op. 1, p. 7. gy. 60. l. 1. A dokumentum magyarul megjelent: Seres Attila (2005): *Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez*. In: *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények*. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 239–240. old.
50. *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936–1945*. V. kötet. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtáma-*

dáság. 1940–1941. Szerkesztette: Juhász Gyula (1982). Akadémiai Kiadó. Budapest. 508–509., 519–520. old.

51. Ny. I. Saronov budapesti követ jelentése V. M. Molotov külügyi népbiztosnak. Budapest, 1940. szeptember 13. AVP RF, f. 06. op. 2. p. 13. gy. 137. l. 14–18. A dokumentum magyarul megjelent: Seres Attila (2004): Újabb szovjet dokumentumok a második bécsi döntés és a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez (1940). Pont. 2004. 1. szám. 78–82. old.
52. Ablonczy (2005): 436., 453. old. Romsics (2005): 399–404. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL): Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai (K 64) 10. csomó, 1924/24. tétel; Angol–Magyar Bank Rt. Okmánytára (Z 96) 66. csomó, 85. tétel.
- Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL): Jungerth-Arnóthy Mihály hagyatéka (972. sz. fond) 4–5. őrzési egység.
- Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára (AVP RF): G. V. Csicserin külügyi népbiztos titkársága (04. számú fond) 10. opisz; V. M. Molotov külügyi népbiztos titkársága (06. számú fond) 1–2. opisz; Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettes titkársága (010. számú fond) 10–11. opisz.

Forráskiadványok

- Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936–1945. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig. 1940–1941. Szerkesztette: Juhász Gyula (1982). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dokumenti vnyesnyej polityiki SZSZSZR. Tom XVII. 1 janvarja–31 gyekabrja 1934 g. Glavnij redaktor: Gromiko, Andrej (1971). Minyisztyersztvo Inoszt-rannih Gyel SZSZSZR, Moszkva.
- Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939). Szerkesztette: Vonyó József (1998). Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. (Dialóg Campus szakkönyvek).
- Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. kötet. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. (1959). Szerkesztette: Nemes Dezső–Karsai Elek. Szikra. Budapest.
- A moszkvai magyar követség jelentései. 1935–1941. Szerkesztette: Peter Pastor (1992). Századvég Kiadó. Budapest. (Politika).
- A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös-kormány időszakában). 1932–1936. Szerkesztette: Réti György (2003). Fischer György. Budapest.

Memoárok, naplók, beszédgyűjtemények

- Bethlen István. Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Romsics Ignác (2000). Osiris Kiadó. Budapest.

- Gömbös Gyula. Válogatott politikai beszédek és írások. Szerkesztette: Vonyó József (2004). Osiris Kiadó. Budapest.
- Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Sipos Péter–Szűcs László (1989). Zrínyi Kiadó Budapest. (Sisak és cylinder).
- Teleki Pál. Válogatott politikai írások és beszédek. Szerkesztette: Ablonczy Balázs (2000). Osiris Kiadó. Budapest.

Országgyűlési naplók

- Az 1922. június hó 16-ra hirdetett Nemzetgyűlés naplója. XXVI. kötet. (1924). Budapest.
- Az 1935. április hó 27-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. II. kötet. (1935). Budapest.

Monográfiák

- Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. Osiris Kiadó. Budapest.
- Czettler Antal (1997): Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941. Magvető Kiadó. Budapest.
- Gergely Jenő (2001): Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája 2. Attraktor. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2015): A Horthy-korszak külpolitikája 3. A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 108–111. old.
- Juhász Gyula (1988): Magyarország külpolitikája 1919–1945. Harmadik kiadás. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok. 1920–1941. Napvilág Kiadó. Budapest. (Politikatörténeti Füzetek. XXXI.)
- Lukács János (1945): Magyar–oroszl kapcsolatok 1914 óta. Officina Kiadó. Budapest. (Officina új sorozat).
- Macartney, Carlile Aylmer (1993): Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Occidental Press Kiadó. Budapest.
- Péter János (1979): A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéből 1939–1941. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Pritz Pál (1995): Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok. Magyar Történelmi Társulat. Budapest.
- Pritz Pál (1982): Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. 1932–1936. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Romsics Ignác (2005): Bethlen István. Politikai életrajz. Második, átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó. Budapest.
- Sakmyster, Thomas (2001): Admirális fehér lovon. Horthy Miklós. 1918–1944. Helikon Kiadó. Budapest.
- Surányi Róbert (1993): A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924). Akadémiai Kiadó. Budapest.

Tanulmányok

- Búzás József (1955): A szovjet–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez 1919–1938. Századok. 1955. 4–5. szám. 588–633. old.
- Dolmányos István (1966): A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939). Valóság. 1966. 1. szám. 73–85. old.
- Gellért Andor (1975): Magyar diplomaták Moszkvában. A magyar–szovjet viszony a moszkvai magyar királyi követség titkos jelentései tükrében. Új Látóhatár. 1975. 1. szám. 17–37. old.
- Iszlámov, Tofik (1994): Erdély a szovjet külpolitikában a II. világháború alatt. Múltunk. 1994. 1–2. szám. 17–50. old.
- Juhász Gyula (1968): A két világháború közötti szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez. In: A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülészsaka. (Szerkesztő nélkül.) Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Budapest. 360–377. old.
- Máté István (1986): Adalékok a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, különös tekintettel az 1934–1939 közötti időszakra. Clio Fiatal Kutatók Közleményei. 1986. 2. szám. 229–295. old.
- Nagy Péter Tibor: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. Eszmélet. 8. szám (1991). 71–80. old.
- Seres Attila (2004): Újabb szovjet dokumentumok a második bécsi döntés és a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez (1940). Pont. (Társadalomtudományi folyóirat – Rév-Komárom). 2004. 1. szám. 68–92. old.
- Seres Attila (2005): Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok történetéhez. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 2005. 207–249. old.
- Seres Attila (2007): A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények. Balassi Bálint Intézet. Budapest. 2007. 225–292. old.

Sajtó

- 8 Órai Újság, 1934. február 8., 1934. február 11.
- Budapesti Hírlap, 1934. február 9.
- Magyarország, 1934. február 9.
- Nemzeti Újság, 1927. április 8., 1934. február 7.
- Pesti Hírlap, 1934. február 13. 8. old.
- Pesti Napló, 1924. október 8., 1924. október 9., 1927. március 4.
- Szózat, 1924. szeptember 30.